

Р.Нахтігаль*

**ДАРНИЦЬКИЙ ТАБІР ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****

Стаття присвячена проблемі військового полону під час Першої світової війни. Розкривається історія розташованого у селищі Дарниця (нині у межах Києва) табору військовополонених, що існував із весни 1915 р. і через який пройшла більша частина військових бранців Центральних держав.

Коли в 1992 р., невдовзі після розпаду СРСР, двері російських державних архівів широко відчинилися у тому числі й для іноземних дослідників, стала можливою розробка наукової теми про військовополонених Першої світової війни, долі й чисельність цих людей. До відкриття російських архівосховищ це питання могло досліджуватися на широкій, солідній документній основі тільки у західних країнах, де доступ до матеріалів не обмежувався¹. У СРСР та окремих країнах Варшавського договору, зокрема в НДР та Угорщині, із кінця 1960-х рр. також досліджувалася тема військового полону у царській Росії та Центральних державах, але тогочасних істориків, фактично, цікавило одне-єдине питання: участь військовополонених у революційних рухах у тій країні, де їх утримували. Про реальні долі та становище бранців, їх проблеми, специфіку полону в окремих країнах, і, перш за все, у царській Росії та ранній РРФСР вони повинні були мовчати. Тож справедливо буде стверджувати, що подробиці про полонених у Росії ми довідалися тільки з кінця 1990-х рр., коли з'явилися перші статті й монографії, підготовлені на основі документальних джерел із російських архівів².

Автор широко дослідив питання військового полону в Росії у часи Першої світової війни, має публікації про різні його аспекти. Дана стаття присвячена важливій і невід'ємній частині всесвітньої історії – Дарницькому табору, через який (із весни 1915 р.) пройшла більшість військовополонених Центральних держав. Зокрема, доля привела сюди таких відомих осіб, як чеський письменник Ярослав Гашек, угорські комуністи-інтернаціоналісти Бела Кун та Імре Надь, австрійський літератор Гайміто фон Додерер, а також, цілком імовірно, майбутній югославський президент Йосип Броз Тіто. Перший керівник Чехословаччини Томаш Масарик як політичний емігрант відвідував у 1917 р. табір, щоби вести там пропаганду серед своїх співвітчизників.

На початку ХХ ст. ніхто не міг навіть припустити, що невелике дачне село Дарниця, відокремлене від Києва течією Дніпра, невдовзі стане частиною майбутньої столиці незалежної України. На планах і схемах міста, складених до початку Першої світової війни, її навіть не позначали. Про Дарницю заговорили у воєнні часи, оскільки саме тут вирішувались питання життя і смерті великої кількості людей. Із початком бойових дій Київ став важливим тилловим пунктом російського Південно-Західного фронту. До війни в місті розташовувався штаб Київського військового округу, який від серпня

* Райнгард Нахтігаль – доктор філософії (спеціалізація: історія), фахівець з історії Східної Європи, викладач Фрайбурзького університету (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина).

** Переклад – М.Кучеренко (Київ), Р.Нахтігаль (Фрайбург).

1914 р. набуває статусу прифронтового, включаючи Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Курську та Харківську губернії – більшість цих територій перебували під особливою військовою юрисдикцією³. Такого важливого значення Київ набув головним чином завдяки військовій логістиці, а саме Печерській фортеці та залізничному вузлу. У підавстрійській Галичині та Буковині, а також на підросійській Волині армії російського Південно-Західного фронту воювали проти австро-угорських військ, які також були багатонаціональними, маючи у своїх лавах, зокрема, значну частину військовослужбовців південно- і західнослов'янських національностей, багато з яких симпатизували неославізму та русофільству.

Некомпетентність військового командування та слабкість збройних сил Австро-Угорщини призвели до того, що імператорська австрійська та королівська угорська армії на Східному фронті в боях, які точилися на польських землях, а з серпня 1915 р. – на північ від ріки Прип'ять, втратили полоненими набагато більше солдатів, ніж їх німецькі союзники. За роки Першої світової війни в російському полоні опинилося 2,4 млн вояків армій Центральних держав, з яких приблизно 2,1 млн становили австрійці⁴ (для порівняння: німців потрапило у полон тільки 170 тис.). Долю австрійців розділили близько 80 тис. турків і кілька сотень болгар, яких перекинули з інших ділянок фронту. Оскільки з 1915 р. на австрійсько-російському театрі бойових дій німецькі та австрійські війська воювали разом (німці були направлені до Галичини на підкріплення), то в полоні загалом виявилось близько 40 тис. німців із загальної кількості полонених 170 тис. осіб⁵.

Після Німеччини, де протягом Першої світової війни сконцентрувалося майже 2,5 млн військовополонених із країн Антанти, царська Росія стояла на другому місці за чисельністю військових бранців. При цьому вона значно випереджала Австро-Угорщину, яка зі своїми 1,9 млн полонених посідала третє місце. Так, до жовтня 1917 р. до Росії прибуло 2,4 млн військовополонених, але з них 400 тис. померли вже за перші два роки війни – перш за все від таких інфекційних хвороб, як тиф, дизентерія та пневмонія. Це означає, що реально одночасної кількості 2,4 млн військовополонених за час війни Росія ніколи не досягала. Навпаки, через вибуття різних категорій полонених, яких російське керівництво «визволило» з полону чи послало до таких союзних країн, як Сербія, Італія, а згодом і Румунія, можна зробити висновок, що в російському полоні одночасно перебувало, як видається, не більше 1,9 млн солдатів Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). Військовому відомству царської Росії до кінця війни так і не вдалося забезпечити задовільні умови утримування цієї маси людей. Проте вже у жовтні 1914 р. було запроваджено систему привілеїв для полонених шляхом сортування їх за категоріями благонадійних і неблагонадійних – відповідно до національності кожного бранця. Подібна «національна політика», яку продовжував і Тимчасовий уряд (особливо щодо австро-угорських військовополонених), мала різні військові та політичні цілі, що стали предметом уважного вивчення закордонної й російської історіографії, особливо протягом останніх вісімнадцяти років – із моменту відкриття російських архівосховищ (1992 р.) для західних істориків.

У системі військового полону Російської імперії місто Київ, а невдовзі і селище Дарниця, відігравали надзвичайно важливу роль, оскільки сюди прибула величезна кількість військовополонених Центральних держав. Відносно пощастило тим, які відразу після захоплення в полон були доставлені у Київ товарними потягами за трьома залізничними напрямками – через Люблін – Холм – Ковель, Львів – Дубно – Шепетівку або Тернопіль – Про-

скурів – Вінницю. Поїздка тривала не один день. Збереглося чимало розповідей колишніх полонених, які нерідко частину цього шляху, особливо від лінії фронту до найближчої великої залізничної станції, були змушені долати пішки, діставшись, нарешті, Києва виснаженими та навіть хворими.

Із понад 2 млн полонених, яких доставили з фронту, приблизно 1,8 млн осіб судилось або бути ввезеними у підросійську Україну, або ж проїхати транзитом через українські терени⁶. Шлях переважної більшості з них проліг через Київ. У перші дев'ять місяців війни, які позначилися величезними втратами з обох боків фронту, у Києві (район Печерської фортеці) було облаштовано прийомно-збірний пункт для військовополонених⁷. Його цілком вистачало протягом перших зимових місяців війни, коли австрійська та російська сторони протистояли одна одній у кривавій позиційній Карпатській битві. На той час солдати армій Центральних держав потрапляли в полон відносно рідко. Та коли 22 березня 1915 р. капітулювала австрійська фортеця Перемишль, ситуація різко змінилася. Починаючи з 25 березня протягом шести тижнів углиб Росії було відправлено 118 тис. полонених австрійських військовослужбовців, до яких додалися бранці, захоплені на фронті в Карпатах⁸.

Частину контингенту полонених узагалі не доставили до Києва, відразу спрямувавши їх через Білорусію до Москви, а потім далі на схід. Незважаючи на це, Київське тилове управління дійшло висновку, що розміри Печерської фортеці більше не відповідають завданням сортування тисяч полонених, багато з яких були вражені інфекційними та іншими хворобами або поранені (уже на кінець 1914 р. сюди щоденно надходило по 5 тис. полонених, з яких близько 10% становили хворі, що потребували лікування у військовому шпиталі). Варто зауважити, що в часи Першої світової війни протиборствуючі сторони досить гуманно ставилися до хворих чи поранених полонених, принаймні тогочасні російські джерела свідчать, що їх лікували, зокрема, у шпиталі Печерської фортеці. Багатьох, не дочекавшись повного видужання, відправляли вглиб Росії, оскільки були потрібні місця для нових полонених (Київ, як і раніше, залишався важливим пересильним пунктом). Із часом, у зв'язку з переповненням фронтових пунктів прийому військовополонених та інтернованих в європейській частині Росії, було прийняте рішення посилати масу новоприбулих полонених до Сибіру й Середньої Азії. Захоплені австрійські вояки слов'янських національностей уважались «благонадійними» і мали привілеї порівняно з іншими військовополоненими, тож їх залишали на території європейської Росії⁹. Це дозволяло підданим монархії Габсбургів, у першу чергу західним і південним слов'янам, уникнути багатотижневих переїздів за умов холодної російської зими у непристосованих «телятниках».

На початку літа 1915 р. саме з огляду на медико-санітарні причини на невеликій станції Дарниця Московсько-Воронезько-Київської залізниці (лівобережжя Дніпра) було створено новий ізоляційно-пропускний пункт, необхідність облаштування якого відчувалася вже досить довгий час. До цього функції ізоляційно-сортувального пункту для полонених виконували кілька стаціонарних товарних потягів, що стояли на станціях Київ-I (Пост-Волинський, нині Київ-Волинський Південно-Західної залізниці) і Київ-II Товарна (нині Київ-Московський), яка була розташована неподалік від фортечного військового шпиталю.

Згадані пропускні пункти виявилися тимчасовими і були цілком переповнені після прибуття перших «перемишлян» – так називали австрійських військовополонених, захоплених у фортеці Перемишль. Пропускний пункт на станції Київ-I, навіть попри велику небезпеку можливого інфекційного за-

раження цивільного населення Києва від потягів із полоненими, продовжував працювати по-старому, особливо щодо хворих, яких привозили до військового шпиталю трамваем по Караваєвській вулиці. Крім того, за період з 17 по 23 березня начальник київського евакуаційного пункту повідомив про доставку ще 6,6 тис. військовополонених. Значною проблемою продовжувала залишатися дезінфекція та дезінсекція військовополонених. Фортечний шпиталь приймав у ці місяці у середньому по 2 тис. хворих із числа полонених. Решта, не тяжкохворі, приймалися іншими ізоляційними пунктами. Приблизно половина хворих страждали на інфекційні шлунково-кишкові захворювання, чверть – на інші інфекційні недуги і тільки у 25% військовополонених не було виявлено жодних інфекційних хвороб. У цей період Київському відділу евакуації довелося повною мірою зіткнутися з проблемою переповнення лікарень, яку спробували вирішити шляхом вимушеної виписки полонених, більшість з яких ще не повністю видужали.

У квітні 1915 р. до Києва прибуло понад 100 тис. полонених австрійської армії, а ще через кілька тижнів новий збірно-пересильний табір у Дарниці був готовий до прийому військовополонених. Відповідно до документів, табір був відкритий 14 липня 1915 р., хоча, найвірогідніше, він почав приймати військовополонених на кілька тижнів раніше¹⁰. Місце його розташування (малонаселена місцевість Чернігівської губернії) давало кілька суттєвих переваг – тут було достатньо продовольства, табір краще відповідав вимогам санітарної та поліцейської безпеки і містився на перетині залізничних магістралей, що мало важливе значення для евакуації полонених на схід, углиб Російської імперії. Таким чином, зв'язана з Києвом ланцюговим і залізничним мостами Дарниця була надійним місцем утримування військовополонених.

На початку війни здорові полонені могли вільно пересуватися територією міста. Деякі з привілейованих бранців, перш за все з австрійських слов'ян, користуючись ейфоричним настроєм, в якому перебували росіяни у зв'язку зі своїми початковими перемогами, переміщалися надто вільно, шукаючи можливостей зав'язати контакти з цивільним населенням, що не заохочувалося. Проте австрійські південні слов'яни та чехи, відчуваючи російську прихильність до себе, могли й надалі непогано проводити час свого полону в Києві та інших українських містах. Так, чехи, користуючись настроями переконаних у своїй перемозі російського керівництва та громадської думки, перебували під патронатом таких панславистських організацій, як «Чеська дружина» («Česká družina»), Союз чехословацьких товариств у Росії («Svaz československých spolků na Rusi»), які надали гарантії того, що чеські й словацькі військовополонені залишаються вірними антиавстрійській ідеї. Тож вони мешкали на приватних квартирах і працювали за своїм цивільним фахом¹¹. Коли ж революційного 1917 р. ситуація у Києві почала набувати дедалі непередбачуваного характеру, політичне і військове значення Чеського легіону зросло, що призвело до його небажаної самостійності¹².

Із 1915 р. російська політика щодо військовополонених австрійської армії зводилася до того, що їх ділили за національною ознакою. Перш за все це здійснювалось у найважливішому збірному таборі фронту – у Дарниці. В інших центральних збірних таборах вказаний поділ не досяг такого повійськовому логічного завершення, адже ці табори містилися переважно північніше – у Вільнюсі, Брест-Литовську (до літа 1915 р.) та Мінську, і тамтешні полонені були військовослужбовцями німецької армії. Решта таборів залишалися, перш за все, невеликими пересильними пунктами, тоді, як у Києві / Дарниці поділ за національністю незабаром перетворився на головне завдання. Це можна виразно простежити завдяки поступовому розши-

ренню інфраструктури табору. Цікаво, що його перший комендант, полковник і колезький радник Грибоєдов, головну увагу приділяв вирішенню двох основних проблем – небезпеці інфекційного зараження, що йшла від полонених, і занадто великій свободі бранців, які блукали у глибокому російсько-му тилу восени 1915 р.¹³

Таким чином, Дарниця зуміла виконати своє завдання розподілу за національністю вже під час важких боїв літньої кампанії. На кінець 1915 р. в таборі нараховувалося 117 осіб основного персоналу з полонених австрійців і рудиментарна інфраструктура. Під час інспекції взимку 1915–1916 рр. Дарницю відвідали американський консул та російський генерал-інспектор. На їхню думку, існувало 39 нездорових бараків. Крім того, деякі корпуси все ще не були завершені, відтак не було можливості проводити дезінфекцію, не було лазні, відзначалися проблеми з харчуванням тощо. Особливої критики з боку перевіряючих зазнало те, що реєстрацією полонених займалися австрійські євреї, котрі мали вирушати на схід разом з іншими непривільйованими полоненими – такими, як німці, австрійці та угорці. Не секрет, що царська Росія недолюблювала навіть власних підданих єврейської національності, підозрюючи їх у німецьких симпатіях уже хоч би й тому, що ті користувалися мовою ідиш, так схожою на німецьку. За залізницею було відкрито нове додаткове кладовище. Під час війни тут поховали понад 2 тис. військовополонених, хоча, імовірно, ця цифра була значно більшою. У лікарняних бараках був відсутній водогін, а можливість прати одяг існувала тільки біля лікарні. У таборі були операційна й аптека.

На початку 1916 р. основний табірний персонал із полонених нараховував 306 осіб. 1170 бранців із Дарниці використовувалося на вуличних роботах, а всього на той момент табору було передано понад 2 тис. осіб. При цьому до початку літнього наступу 1916 р. (Брусиловський прорив) нових військовополонених з Південно-Західного фронту майже не надходило. У цей ілюзорно-спокійний час Дарниця під керівництвом Грибоєдова, який, до того ж, був доцентом військово-медичної академії і вважався досвідченим фахівцем-управлінцем, переживає поступове розширення. На початку липня пост керівника табору обійняв генерал-майор Ярюгін. У той час, коли десятки тисяч полонених, перш за все австрійців, перебували на пішому марші до Києва, до табірному персоналу належали вже 209 осіб.

10 червня в Дарниці отримали наказ імператора, що передбачав якнайскоріше вислати всіх полонених до внутрішньої Росії. В одній з останніх службових інструкцій Грибоєдов ще запитував про заходи, яких слід застосовувати щодо очікуваних полонених. Чи потрібно їх, як і раніше, розподіляти за етнічною ознакою? Чи можна їх передати на роботи до Києва та його околиць, а чи повертати на фронт для будівництва укріплень? Якщо так, то яке процентне співвідношення австрійців* та угорців могло бути в тій партії полонених? Але коли з кінця липня почалося їх масове прибуття, практика показала, що все попереднє планування та підготовка виявилися недостатніми. Особливо великим провалом відзначилася систематична реєстрація полонених, коли щодня через Дарницю проходили тисячі осіб¹⁴. Цей захід, що його воюючі держави мали виконувати згідно з нормами міжнародного права, у Києві повністю реалізувати не вдалося. І чи найбільшим наслідком незадовільної реєстрації стало те, що в роки війни між Південно-Західним фронтом та областями постійного інтернування (у російських джерелах –

* Тут і в деяких інших місцях німецькомовного варіанту своєї статті означення «німці» Р.Нахтігаль часто застосовує не лише щодо власне німців, але й щодо етнічних австрійців – титульної нації Австрійської імперії. В українській версії статті цей народ за згодою автора називаємо австрійцями (прим. М.Кучеренка).

«места постоянного водворения») у внутрішній Росії «загубилося» близько 10 тис. полонених австрійців. Уже в 1915 р. кілька тисяч із них були повернуті з Дарниці на фронт для будівництва укріплень.

Відповідальність за відсутність точних даних про кількість військовополонених та їх смертність на території Російської імперії лежить як на невдалих діях київського армійського штабу, так і на керівництві самого Дарницького табору, про що воно заявляло у 1916 р. У червні – вересні 1916 р. в таборі, за статистичними даними, що надходили звіди, майже завжди перебувало понад 5 тис. осіб. Наприкінці червня було зафіксовано понад 25 тис. полонених. Цю кількість «населення» Дарниці було перевершено лише 1941 р. – вже за нацистської окупації періоду Другої світової війни. У середині липня 1916 р. чисельність військовополонених становила 20 тис. Тоді до табору щодня прибувало по 8 ешелонів з полоненими, а до районів внутрішньої Росії вирушало 6 евакуаційних поїздів. Таким чином, улітку 1916 р. Дарниця залишалася найбільшим табором військовополонених в європейській частині Росії. Лише Москва, центральний пункт евакуації, з її 20 зведеними військовими шпиталями час від часу приймала у подібному до Дарниці збірному таборі на Московській лінії окружної залізниці таку ж значну кількість полонених.

Наказ царя відразу розподіляти по місцях праці всіх здорових і придатних для роботи полонених виявився тим заходом, що частково розвантажив Київ і Дарницю в 1916 р.¹⁵ Місця цих робіт визначалися здебільшого в європейській частині Росії, у тому числі й на території України, що для багатьох полонених було справжньою удачею. В останньому випадку на них чекали порівняно короткі переїзди, а роботи було достатньо не тільки у сільському господарстві – десятки тисяч бранців прийняла індустрія, перш за все гірничо-промисловість Криворіжжя й Донбасу. Це було вигідно як полоненим, так і російському військовому керівництву. Навіть у 1917–1918 рр. українські губернії забезпечувалися продовольством краще, ніж величезні російські простори. Тут була розгалужена медична і транспортна інфраструктури, чому сприяла важлива обставина – майже вся Україна залишалася тиловою базою російського Південно-Західного фронту. Тут розміщувалися хворі, поранені й одужуючі солдати, а також знаходили пристанище біженці¹⁶. Україна під час війни була найважливішою житницею армії та найбільшою кузницею озброєнь Російської імперії, а кліматичні умови тут були значно більш сприятливими, ніж на півночі чи на сході. Таким чином, зовсім не випадково у численних споминах військовополонених Центральних держав відгуки про Україну були у переважній більшості позитивними.

Таким чином, у другій половині 1916 р. згадані вище причини призвели до того, що на території України загалом розміщувалася третина всіх військовополонених Центральних держав. Протягом 1917 р. ця цифра доходила приблизно до 660 тис. осіб, і це після того, як уже приблизно 400 тис. осіб із загального числа утримуваних у Росії полонених уже померли¹⁷. В українських губерніях бранці використовувалися на різних роботах, а, крім того, чехи, словаки і південні слов'яни передавалися у національні легіони, які мали воювати проти Центральних держав. Збірні пункти Сербського добровольчого корпусу містилися в Київській губернії, чеських і словацьких формувань – на Волині і в Києві (казарми на Подолі). У 1917 р. для румунської королівської армії у Дарниці набиралися румуни – колишні австро-угорські військовослужбовці¹⁸.

Під час Брусиловського прориву основний табірний персонал із полонених майже потроївся і сягнув 609 осіб. Наприкінці літа змінилося керівни-

цтво табору – спершу його начальником став полковник Ушаков, потім полковник Симонов. У цей час основним завданням Дарниці був відбір полонених для національних військових підрозділів, який проводився головню чехами, що прагнули заснувати власну державу на чолі з чеським королем, відтак Дарниця отримала репутацію «чеського господарства» («Tschechenwirtschaft»). Слід зазначити, що вже на 1915 р. чехи становили в Дарниці найбільшу етнічну групу військовополонених, крім того, вони займали найважливіші посади в управлінні табором.

1 вересня 1916 р., коли до основного табірному персоналу з полонених належало вже 525 осіб, надійшли роз'яснення щодо структури управління табірним господарством. Дивно, але сюди було направлено дуже невелику кількість росіян – 2 штабних офіцери, 18 унтер-офіцерів, 8 медсестер, 17 фельдшерів, а також приблизно 250 охоронців¹⁹. 35% загального табірному персоналу з військовополонених становили чехи, з яких 184 особи працювали на реєстрації полонених і в поштовому управлінні, інші були старшими бараків чи їх представниками. До фізичної роботи чехів майже не залучали. Натомість у санітарну службу або у службу очистки направили 99 полонених поляків (19% загального табірному персоналу з військовополонених). У листопаді 1916 р. в Дарниці служили вже 915 полонених, з яких майже половина (444 особи) були чехами, що у таборі займали посади, не пов'язані з виконанням фізичної роботи. Із 31 барака 13 (за іншими даними 7) передбачалися тільки для чехів, решта призначалися для інших національностей і мали поряд зі старшим по бараку – чехом – ще й заступника-нечеха, який, як правило, належав до тієї національності, що займала барак. Таким чином, було 7 югославських бараків, 3 – румунських, 2 – ельзаських і по одному бараку з італійцями та русинами (русини/рутени (Ruthenen) – австрійське найменування для підавстрійських українців). Крім того, існувало ще кілька бараків, де були чеські коменданти, але їх не називали «чеськими» бараками. Можливо, вони були передбачені для всіх інших національностей, наприклад, для німців з Німеччини, угорців, поляків, євреїв тощо.

Тут слід зазначити, що австрійські українці, на відміну від майже всіх інших етнічних слов'ян з дуалістичної австро-угорської монархії, не перевербовувалися російською стороною у період Першої світової війни. Незважаючи на те, що мовознавство підтвердило статус окремого українського етносу у Російській імперії він уперше був визнаний тільки після революції 1905 р. і скликання Держдуми. Проте, ненадовго, адже вже перед Першою світовою війною реакційні погляди російського керівництва знову звернулися до тези, що про українців слід говорити лише як про «малоросіян», які послуговуються «діалектом» російської мови. Не дуже відрізнялося ставлення і до підавстрійських українців (русинів), яких росіяни розглядали як «земляків», проте ніяких політичних чи культурних поступок для них у Росії не робилося, хоч, як правило, із русинами росіяни добре спілкувались і легко домовлялись. І все ж, у Росії їх не помічали до кінця 1917 р. Привілейоване поводження з підавстрійськими українцями і створення для них національних закладів, подібних до тих, що існували для чехів, південних слов'ян і поляків уже з першого року війни, було передбачене тільки Тимчасовим урядом. Те, що для непривілейованих чи незавербованих національностей не було спеціального житла, видно з розповіді молодого німецького офіцера Вільгельма фон Бюлова, який наприкінці жовтня 1916 р. перебував у Дарниці. Він дізнався, що для певних категорій полонених тут існує жорстка система розподілу за національностями та привілеями, але не зрозумів суті внутрішньої структури табору, що непрямо розкривають рядки

його спогадів: «У канцелярії [...] австрійські військовополонені були зайняті головним чином як писарі. Ми сподівалися, що нарешті зможемо передати звідси додому звістку про нашу долю, а також отримувати листи. Проте коли я доставив написані листи до канцелярії, австрійський солдат показав мені цілі ящики, повні листів і поштівок [...], відсилку яких суворо заборонив комендант табору. [...] За спальне місце нам указали на підлогу зали очікування [на залізничній станції Дарниця]. [...] Це була жалюгідна ночівля. Коли наступного ранку я пішов табірне подвір'я, то побачив, що звідти виносили кілька трупів австрійських солдатів, які померли за ніч. У бараках мешкала тільки частина військовополонених. Решта проводили ніч просто неба. Ними виявились майже всі німецькомовні австрійці. Вони виглядали обірваними й занедбаними. В одному бараку, де почався висипний тиф, лежали тільки хворі. Для них також не вистачало місця [...] лікар до цього табору прибував тільки раз на тиждень. Щодня були померлі також і серед полонених, які тимчасово розташувалися на дворі. У решті бараків були розміщені тільки австрійські піддані слов'янських національностей. [...] Вони наймалися тут на російську військову службу. Німців із Німеччини та угорців у цьому таборі не було»²⁰.

Система розподілу за національностями і велика різниця між «благонадійними» та «ворожими» військовополоненими вдосконалювалася й упорядковувалася за нового коменданта табору – генерал-майора Ейхе, який вступив на цю посаду на початку жовтня 1916 р. На кінець року Ейхе дещо збільшив основний табірний персонал із полонених до 915 осіб. Як мінімум, 15 житлових бараків для полонених перебували під безпосереднім контролем чехів. Німців, австрійців та угорців після короткочасного перебування в таборі або вивозили геть залізницею, або направляли на роботи у Чернігівській губернії. Те, що офіцеру В. фон Бюлову довелося ночувати на підлозі залізничної станції, а не просто неба, можна пояснити тим, що офіцери не повинні були бути свідками табірної системи і втручатись, протестуючи проти табірних порядків. Із повідомлень Ейхе також знаємо, що він збирався зайнятися вербуванням непривілейованих національностей обережніше, аніж його попередники, які не мали для цього часу через велику кількість австрійців улітку 1916 р. Його заходи були спрямовані на створення ефективнішої структури для вербування добровольців серед полонених і їх подальшого перерозподілу. Із кінця 1916 р. кількість полонених у таборі становила від 3 тис. до 5 тис. осіб, включаючи основний персонал табору з полонених та інших добровольців.

Для розділених за національною ознакою «лояльних» військовополонених Дарниця була пеклом, з якого вони прагнули вислизнути якнайскоріше. Поряд із розподілом за національною ознакою більшість новоприбулих бранців зазнавали в таборі ще й безсоромного грабунку. Маємо повідомлення про те, що військовополонених змушували віддавати останні особисті речі, які вони могли викупити за гроші (якщо ті ще залишалися). Мабуть, усього цього зазнав і найславетніший австрійський військовополонений у Росії Ярослав Гашек (1883–1923 рр.). Його літературний послідовник Карел Ванек (1887–1933 рр.) повідомляє щось подібне у своєму романі «Пригоди хороброго вояка Швейка в російському полоні» («Osudy dobrého vojáka Švejka v ruském zajetí»).

Багато хто з полонених виносив свій вирок існуючій у Дарниці системі таким чином, що коли вже їм і судилося загинути в російському полоні, то тільки не в Дарниці. Проте найгіршим було ставлення до «Габсбург-лояльних» полонених із «благонадійних» націй, які не бажали вербуватися

до національних легіонів чи відмовлялися брати участь у бойових діях. Німецький офіцер А.Мартін стверджував, що в Дарниці не було міжнародно-правового захисту і з бранцями тут поводитись особливо жорстоко²¹.

За останній рік війни кількість «добровольців» із полонених, завербованих для російських військових цілей, значно зросла (наприкінці лютого їх чисельність доходила до 1000 осіб). Із цього моменту, як бачимо з листування між керівництвом табору і штабом Київського військового округу, розподіл полонених на «слов'ян» і «неслов'ян» знаходить своє яскраве вираження. Під час підготовки до літнього наступу, який був ні чим іншим, як перенесеним на кілька місяців унаслідок Лютневої революції весняним наступом, добровольці з національних легіонів становили найбільше угруповання в таборі. У цей час кількість військовополонених у прямому значенні цього слова досягала тільки кількох сотень осіб. На початок червня 1917 р. в таборі було понад 5 тис. таких добровольців, до середини місяця, під час наступу на австрійсько-російському фронті, їх кількість скоротилась до 2 тис. осіб, однак у другому тижні липня їх кількість знову зросла й досягла 6 тис. Невдовзі після початку літнього наступу Чеський легіон здобув першу тактичну перемогу над австрійськими військами у Зборові (Східна Галичина). У липні налічувалося 6 тис. чеських і словацьких добровольців. Тоді ж у Дарницю прибули перші військовополонені армій Центральних держав числом близько 6 тис. осіб, захоплені під час російського наступу. У результаті кількість бранців у таборі знову зросла і з 10 липня досягла свого піку для 1917 р. – 12 тис. осіб.

Наприкінці липня – на початку серпня до Дарниці прибув полонений офіцер австрійської авіації, який перебував тут близько двох тижнів, і де його намагалися завербувати з огляду на його італійське прізвище. Проте лейтенант Рікко Піцціні був лояльним щодо Австрії. Він навіть спробував утекти з Дарниці, що не вдалося, хоча й залишилося непоміченим. Його опис табору у серпні 1917 р., коли літній наступ уже зазнав невдачі, нагадує опис, зроблений десятьма місяцями раніше німецьким офіцером В. фон Бюловим: «Розташований у маленькому лісі барачний табір, оточений загорожею з колючого дроту, перебував [...] у руках чеських і сербських легіонерів та інших перебіжчиків. [...] Уся його охорона складалася з чехів, сербів, італійців, румунів та ельзасців. [...] Відразу ж після нашого прибуття нас вводили до канцелярії й ділили на групи [...]. Усіх тих, хто вважався належним до однієї з вищезгаданих «ненадійних» націй і видаляв розетку [з ініціалами австрійського імператора], прикріплюючи натомість кокарду з національними кольорами, розміщували у пристойних чистих бараках. Вони користувалися всіма можливими свободами [...]. У третій, останній, групі, до котрої, на жаль, належав і я, були люди, яких на підставі їхніх імен могли вважати належними до однієї зі згаданих вище [«ненадійних»] націй, проте вони, хоч і були чехами, сербами, румунами, італійцями тощо, уважали себе німцями і зберігали вірність своїй вітчизні [...]. Мучили нас жакливо, щоби добитися від нас заяв у бажаному дусі»²².

Лейтенант авіації Р.Піцціні чув також промови чеського емігранта Томаша Масарика, згодом президента Чехословаччини і друга лідера партії російських кадетів історика П.Мілюкова. Можливість приїхати до земляків у російському полоні Т.Масарик одержав лише після падіння царського режиму. Зробивши у 1916 р. ставку на встановлення демократичного республіканського ладу й угоду з державами Антанти, Т.Масарик не підтримував утопічну ідею особистої унії між Чеським королівством і російським імператором. Проте, як показує повідомлення Р.Піцціні, російсько-чеське керів-

ництво табору й надалі не застосовувало обмежень при вербуванні австрійських підданих. Це відбувалося незважаючи на те, що 1916 р. в таборі знову побували інспекції з нейтральних держав та, власне, Росії. До вступу у війну США це був американський консул, російські сестри-візитерки, а згодом – делегати данського Червоного хреста, які з квітня 1917 р. представляли інтереси Данії. Остання, своєю чергою, як міжнародно-правовий захисник репрезентувала інтереси Австро-Угорщини в Росії. Данець Міккельсен зміг відвідати табір у жовтні 1917 р., незадовго до більшовицького перевороту. Він підтвердив, що політика розподілу за національностями, яку продовжував практикувати Тимчасовий уряд, досі існує і навіть розширюється. Панування привілейованих над військовополоненими, які залишалися вірними своїй вітчизні, ставало проявом їх самостійності, оскільки у цей час російське військове командування поволі розкладалося й чеські організації займали вакуум влади.

У травні 1917 р. російським комендантом табору став генерал-майор Кузьмін-Караваєв, якого зазвичай на місці не було – замість нього табором керував чеський комітет. Існувало дві системи продовольчого постачання: для інтернованих та добровольців і для військовополонених у повному значенні цього слова. Чехи збиткувалися над рештою полонених більше, ніж інші добровольці. Від них також пішло розпорядження зняти австрійські кокарди²³. Незабаром після цього вербування добровольців збільшилося, допоки йому не поклали край революційні події. Чехи поступово залишали табір, рухаючись на Київ, у казарми Чеського легіону.

Після розкладу російської армії з табору втекли останні утримувані тут в'язні – військові бранці (листопад 1917 р.). Проте, одночасно прибули військовополонені з областей інтернування у внутрішній Росії, які прагнули потрапити до Києва, щоб потім вибратися на Захід. 19 листопада до Дарниці з Царицина добралися двоє полонених офіцерів австро-угорської армії – Євген Коновалець та Андрій Мельник, які негайно почали формувати український добровольчий легіон Січових стрільців. Невідомо, як довго вони перебували у спорожнілому таборі. На початку грудня тимчасовий російський комендант табору повідомив, що в Дарниці ще перебуває 400 південних слов'ян. У січні 1918 р. там розміщувався підрозділ Чеського легіону. Із цього всього можна зробити висновок, що взимку 1917–1918 рр. Дарниця часто служила пересильним табором для військовополонених певних національностей, які більше не вважалися полоненими і розміщувалися тут тимчасово під час перевезення до місць призначення. У ту пору військові власті не користувалися авторитетом і чи не половина Росії перебувала у стані переміщення. Один із данських уповноважених у справах військовополонених повідомляв, що у січні 1918 р. в Дарниці все ще перебували 2230 полонених, які сиділи без роботи і збиралися вирушати у Київ.

22 січня 1918 р. Українська Центральна Рада видала IV Універсал, за яким проголошувалася повна незалежність України. Як відомо, це викликало військове втручання з боку більшовицької Росії. На початку лютого 1918 р. загони М.Муравйова захопили Київ, витіснивши сили Центральної Ради. 8 лютого між новопосталою Українською Народною Республікою та Центральними державами було укладено сепаратний мир. В Україну прийшли німецькі та австро-угорські війська. 1 березня разом із більшовицькими загонами останні батальйони Чеського легіону спішно перейшли Дніпро, відбиваючись від наступаючих німців. Чехи рухалися старим залізничним евакуаційним маршрутом через Конотоп, Курськ, Пензу й далі за Урал, де за три місяці вони справлять значний вплив на розгортання громадянської війни у Росії.

Із березня 1918 р. в Києві, куди знову повернулася Українська Центральна Рада, перебували німці та австрійці. У цей час Дарниця служила табором для німецьких військовополонених, які повертались на Батьківщину. У Федеральному військовому архіві Німеччини (Bundesarchiv-Militärarchiv; м.Фрайбург) зберігається детальний службовий розклад, написаний рукою німецького коменданта табору 6 травня 1918 р., буквально через тиждень після падіння Центральної Ради внаслідок підтриманого німцями перевороту генерала Павла Скоропадського²⁴. Серед іншого, тут згадується «російський шпиталь» із російськими лікарями. Можливо, що крім колишніх полонених у Дарниці перебували також солдати колишньої царської армії або воєнні біженці.

Якщо два з половиною роки Дарниця була місцем сортування та відбору в основному військовополонених з Австро-Угорщини, то з лютого 1918 р. вона стає пересильним табором для повернення на Батьківщину суто німецьких полонених (попри те, що країною блукала маса колишніх австро-угорських бранців). Німці були добре поінформовані про вдале розташування Дарниці у системі транспортних комунікацій і використовували табір винятково у своїх цілях. Натомість для австро-угорських поверненців терміново було відведено армійський табір за 4 км на південь від Києва. На жаль, джерела не подають його точного місця розташування, відомо лише, що цей новий табір дислокувався далеко від залізниць, не мав огорожі, але міг приймати в літній час понад 8 тис. осіб. Оскільки австро-угорці прибували туди у величезних кількостях, там склалися зовсім інші відносини, ніж у Дарниці (де, утім, ще у квітні 1918 р. «гуляв» висипний тиф). До кінця квітня 1918 р. австрійська місія військовополонених у Києві зареєструвала, що тільки через Київ прагнуть повернутись на Батьківщину понад 380 тис. колишніх австро-угорських бранців²⁵. Німців із Німеччини у цей час було порівняно менше – приблизно кілька десятків тисяч осіб. У цю кількість входили й тисячі інтернованих у Росії цивільних німців. У літні місяці загальна кількість полонених-репатріантів із Центральних держав – військовослужбовців, цивільних осіб і навіть російських німців, які через Київ і Дарницю прагнули потрапити на Захід, могла становити понад 100 тис.

Призначення Дарниці знову змінюється після відходу у грудні 1918 р. – січні 1919 р. німецьких військ і втечі гетьмана П.Скоропадського. Існують свідчення, що після поразки Української революції, коли більшовицькі війська заповнили Україну, у Дарниці було інтерновано бранців з рядів Армії УНР (як табір для цих осіб вона використовувалася до 1921 р.). Із 1935 р. Дарниця стає міським районом Києва. Наприкінці 1941 р., уже під час німецько-радянської війни, тут знову розташовувався табір для військовополонених²⁶, в якому до 1943 р. утримувалися червоноармійці, а згодом – солдати вермахту. Таким чином, вкотре за багато років Дарниця стала місцем людського горя й масової смертності. Цим вона була «зобов'язана» тільки своєму зручному розташуванню. Той факт, що вже перед Другою світовою війною старіша частина Дарниці ввійшла до міської смуги Києва, дозволяє зробити висновок, що табір для військовополонених під час обох світових воєн лежав на південь від залізничної лінії, на місці сучасного району Нова Дарниця. Нині майже тридцятирічна історія Дарниці як місця ув'язнення – це забута сторінка.

№2. – S.113–135). Див. також статті Райнгарда Нахтіґала (*Nachtigal R.* German Prisoners of War in Tsarist Russia: A Glance at Petrograd/St. Petersburg // *German History*. – 1995. – №13(2). – P.198–204; *Idem.* Seuchen unter militärischer Aufsicht in Russland: Das Lager Tockoe als Beispiel für die Behandlung der Kriegsgefangenen 1915/1916 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2000. – №48. – S.363–387).

³ Отечественная история: Энциклопедия. – Т.1. – Москва, 1994. – С.433–434 (ст. «Военный округ»); Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.1759. – Оп.3. – Д.4. – Л.14–15; *Florinsky M.* The End of the Russian Empire. – New Haven, 1931. – P.69–72; *Кавтарадзе А.* Войсковое управление генерального штаба русской армии // Военно-исторический журнал. – 1978. – №6. – С.76–82.

⁴ *Brandstrom E.* Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien, 1914–1920. – Leipzig, 1927/1931. – S.16.

⁵ *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen 1914–1918. – Remshalden, 2003. – S.16, 82.

⁶ За авторськими підрахунками (див.: *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.80–81).

⁷ РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.433, 434; Оп.4. – Д.1474, 1503.

⁸ Там же. – Ф.2148. – Оп.3. – Д.41 б; Ф.1759. – Оп.3. – Д.439; Оп.4. – Д.1503.

⁹ Там же. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.433. – Л.83, 189. Про національну політику російського керівництва у прифронтовій зоні України див.: *Hagen M. von.* War in a European Borderland. Occupation and Occupation Plans in Galicia and Ukraine. 1914–1918. – Washington, 2007. – P.23–53; *Бахтурина А.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – Москва, 2004. – С.117–208.

¹⁰ РГВИА. – Ф.1759. – Оп.4. – Д.1503; Оп.3. – Д.449–450, 460.

¹¹ Там же. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.183, 447; Российский государственный исторический архив. – Ф.1876. – Оп.11. – Д.864.

¹² Див.: *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.303–304; РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.470. У Києві постійно перебувало кілька тисяч полонених для праці та вербування в легіони. Контроль над ними здійснювали чеські легіонери. У сільських районах Київщини, Волині й Поділля вони мали ще більшу владу, а з літа 1917 р. почали діяти як тилова міліція, застосовуючи, зокрема, репресивні заходи щодо селян, які намагались заволодіти панським майном.

¹³ Про Грибєєдова і перший рік існування Дарницького табору див.: РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.449–450, 460, 466–467.

¹⁴ РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.450, 460, 466–467.

¹⁵ Там же. – Д.450. – Л.62–63.

¹⁶ На цю інфраструктуру могла спиратись влада гетьмана П.Скоропадського (а також Українська Центральна Рада та Директорія) для допомоги мільйонам біженців, військовополонених, інвалідів та російських солдатів, які поверталися з фронту і блукали українськими теренами (див.: *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2007).

¹⁷ *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.80–89; *Idem.* Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg // *Militärgeschichtliche Zeitschrift* 67 (2008). – S.365–371.

¹⁸ *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.227–286.

¹⁹ Есі дані щодо внутрішньої структури Дарницького табору за 1915–1916 рр. див.: РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.450. Дані за 1917 р. див.: Там же. – Оп.479. – Д.471, 477.

²⁰ *Bülow W. von.* Durch Stacheldraht und Steppe. Die Flucht eines Neunzehnjährigen aus russischer Gefangenschaft. – München, 1937. – S.8–9.

²¹ *Martin A.G.* Mother Country, Fatherland. The Story of a British-born German Soldier. – London, 1936. – P.226.

²² *Pizzini R.* Durch! März bis Dezember 1917. Ein Erleben im Weltkrieg. – Graz, 1934. – S.97–99, 108–111.

²³ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (далі – ÖStA KA). – KA-KM 1917 10KgA10-7/7-803.

²⁴ Bundesarchiv – Militärarchiv. – MSg 201/55-26118, MSg 201/659, MSg 201/970.

²⁵ ÖStA KA. – KA-KM 1918 10KgA10-20/1-1069; KA-KM 1918 10KgA10-20/1-553, 855–856, 879–880, 897–998, 1048.

²⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000. – С.222.

The article is dedicated to the problem of war imprisonment during World War I. It reveals the history of the camp of prisoners of war situated in the Dar-nysia village (now it is the part of Kyiv), that existed since the spring of 1915 and was inhabited by most of army prisoners of Central states.

П.Г.Усенко*

У ВОЄННО-РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИРІ: 100 ОСТАННІХ ДНІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ ВІЩЕ-АДМІРАЛА О.КОЛЧАКА (28 лютого – 7 червня 1917 р.)

Статтю присвячено подіям на Чорноморському театрі Першої світової війни після повалення самодержавства у Росії. Висвітлено роль командува-ча флоту О.Колчака в бойових операціях на Чорному морі, а також проце-си, які призвели до його відставки влітку 1917 р.

28 лютого (13 березня) 1917 р. керівництво Чорноморського флоту (кот-рий на своєму театрі Першої світової війни з осені 1914 р. вів бороть-бу проти німецько-турецької ескадри, від 1915 р. – ще й із болгарськими ВМС, та, крім того, посилюючи з пониззя Дунаю стратегічну Експедицію особливого призначення, понад два з половиною роки протидіяв австро-угорській річковій флотилії) вирішило не розголошувати конфіденційну депешу помічника начальника Морського генерального штабу (МГШ), капітана першого рангу графа О.Капніста, що «у Петрограді великий роз-рух, місто в руках заколотників, гарнізон перейшов на їхній бік». Браку-вало змістовніших вістей. Протягом доби додалася сенсація про виникнен-ня виконавчого Тимчасового комітету щойно розпущеної царем Державної думи¹.

2 (15) березня верховний головнокомандувач (головковерх) імператор Микола II, у літерному потязі приїхавши зі своєї ставки до Пскова, рап-том зіткнувся з гострим наполяганням керівників фронтів щодо передачі престолу юному цесаревичу Олексію. Екстраординарна справа згуртувала високі військові чини, причому здебільшого за твердим переконанням². Командуючий Чорноморським флотом віще-адмірал Олександр Васильович Колчак, 42-річний виходець із безмаєткових «малоросійських» дворян, чії фамільні корені сягали бузького козацтва, син одеситів за народженням, оперативно просигналізував начальникові штабу голововерха, генерал-ад'ютантові М.Алексєєву про свою абсолютну прихильність до такого кар-динального кроку³.

* Усенко Павло Георгійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.